

Վազգեն Հ. Սաֆարյան
բանաս. գիյր. դոկտոր

ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԲԱՖՖՈՒ ԱՐՉԱԿՈՒՄ

Մեծ վիպասանի ծննդյան 175-ամյակի առիթով*

Բաֆֆին հայ գրականության համար առանցքային Խորենացի-Աբովյան գաղափարական շարժման շարունակությունն էր, որի միջոցով գրականությունը սրանչնեց ազգի գոյաբանության բաղադրիչը լինելու առաքելությունը:

Բաֆֆին իր գրական առաջին իսկ քայլերից այդ առաքելության բարձրության վրա էր, ուստի վստահ էր, որ «ռոմանները»՝ որպես կախարդական հայելի, կոչված են ոչ միայն ժողովրդի կյանքի «ավերված պատկերքը» ներկայացնելու, այլև ավերը հարթելու, ժողովրդին ազատության գիտակցության բերելու ուղիներ ցույց տալ, քանի որ «մի լավ ռոման» կարող է մի ազգ փրկել: Ոչ միայն 60-ականների (Նալբանդյան-Պեշիկբաշյան-Պատկանյան) ազդեցությունը ներառած քաղաքացիական բանաստեղծություններում, այլև իր առաջին տպագիր երկի՝ «Աղթամարա վանքը» ակնարկի մեջ, իսկ հետո նաև հրապարակախոսական հոդվածներում, ուղեգրություններում, թղթակցական նամակներում, պատմական և այլ ուսումնասիրություններում, անշուշտ նաև՝ գեղարվեստական ստեղծագործություններում, Բաֆֆին հստակորեն իրագործում է այդ խնդիրը, ներկայացնում է ժողովրդի կյանքը, ընդհանրացնում երևույթները, որոնում ելքեր՝ կրթալուսավորական գործից մինչև զինված պայքարի ուղին:

Այս առումով, Բաֆֆու գրական առաջին քայլերից սկսած, նման առաքելական գործառույթի իրագործման մեջ առանձնահատուկ իմաստ է ձեռք բերում ճանապարհի խորհուրդը՝ մեծ գրողի գաղափարական ու գեղագիտական վերացարկումների, ուղղակի-աշխարհագրական և մետաֆորային-խոհական ընկալումների համակարգը, որի հիմնական շերտերն են՝ երկիրն ու ժողովրդին ճանաչել տալու հոգսը, պատմությունը արդիական գուգահեռներում տեսնելու ձգտումը, դպրոցի ու զենքի փրկչական առաքելության հիմնավորումները, «դրսի» ու «ներսի» հարաբերությունների ռոմանտիկական իմաստավորումը, կերպարի և նրա զարգացման փոխաբերումն իբրև ընթացք, որի արդյունքը ինքնագիտակցման ազգային ու անձնական սահմանների ճշգրտումն է և վերջապես, արկածը՝ իր

Բ (Ը) ԳՊՐԻ, ՔԻՎ 4 (32) ԽՈՎՐԵՆԱԳԵՐ-ՐԵԿՐԵՆԴԵՐ 2010

ՎԵՄ համահայկական համդես

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.10.2010:

անսպասելիության ու խորհրդավորության գաղափարագեղագիտական դերով և դրսևորման բազմազանությամբ:

Ամեն մի «արտաքին» ճանաչում ի վերջո ինքնաճանաչողություն է, և սա Բաֆ-ֆոու համար իմաստասիրության ամենալուրջ հիմունքներից է: «Ինքնախաբեություն» հոդվածում (1878թ.) նա փաստարկում է, թե բավական է խոսել տնտեսական անկարգության, վաճառականության անկանոնության, արհեստների հետամնացության, գյուղացու ողորմելի վիճակի, կրթության, լրագրության, ընտանիքի, երիտասարդության, կնոջ և այլնի ծանր դրության մասին, միշտ «միևնույն պատասխանն ես ստանում. ամեն ինչ լավ է մեզանում»¹: Նման «ինքնախաբեության հակառակն է ինքնաճանաչությունը... Այստեղից է առաջ գալիս տոկուն աշխատությունը, դա է ոգևորում մարդուն դեպի անդադար առաջադիմություն»²: Հակառակը, կամ՝ տգիտությունը ուղղակի անշարժության է մղում, ծնում է չար արատներ, ինչքան էլ հայր փորձի դրանք քողարկել ազգային ավանդներին հարազատ մնալու պահպանողականությամբ, թե՛ «Լուսավորչի ժամանակից մինչև ցայժմ անփոփոխ է պահել յուր կրոնը, կամ թե ծաղր առնե մյուս ազգերին, իբր թե նոցա մեջ շատ փոփոխություններ եղած են... Չեմ կամենում լսել այն հիվանդոտ ազգասիրությամբ կուրացած քննաբանների բամբասանքը, որք Հայաստանը միմիայն աշխարհացույցի վերա տեսանելով հեռավոր սահմանների վերա, ամենևին չունին տեղեկություն նորա այժմյան վիճակի մասին»³: Հայաստանն ու հային ճանաչել տալու վերոհիշյալ ու հնարավոր այլ գործոններին Բաֆֆին անդրադարձել է իր շատ հոդվածներում և գեղարվեստական երկերում, որոնք նաև ճանապարհորդության արդյունքում ծնված ժանրային օրինակներ են՝ համապատասխան բովանդակային սահմաններով: Այդ միտումի ամփոփագրերն են նրա ուղեգրությունները՝ «Ադրամարա վանքը», «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի», «Երկու ամիս Ադվանից և Սյունյաց աշխարհներում», «Մի հատված իմ ճանապարհորդությունից Ղարաբաղում», «Ճանապարհորդություն Թիֆլիսից մինչև Ագուլիս»:

Բաֆֆին իր նպատակի հիմնավորվածությունը նշում է բոլոր հնարավոր առիթներով: Թվարկված գործերից վերջինի մեջ, օրինակ, նա ռուս-թուրքական պատերազմից հետո գաղթական դարձած հայության վիճակի կոնկրետ գնահատումն իրականացնում է ճանապարհորդական դժվարությունների, բնապատկերի ազդեցունակության և տեղանքի ճանաչողական կարևորության ցուցադրումներով. «Մի քանի տեղեր հեռավորության պատճառով կամ հարմարություններ չգտնելով՝ ես գնալ չկարողացա, բայց որքան տեսա և գրեցի, այդ ևս բավական է մի փոքրիկ գաղափար տալու, թե որպես է ապրում հայ գաղթականը»⁴: Պարզ է, որ այս խնդիրը առանցքային պիտի մնար Բաֆֆոու գեղարվեստական երկերում ևս. պարսկահայերի կյանքի ճանաչելի մանրամասները՝ «Սալբի» վեպում, առևտրավաշխառուական խավի կենցաղային ու սոցիալ-հոգեբանական անկումները «Ոսկի աքաղաղ», «Մինն այսպես, մյուսն այնպես», «Չահրումար» վեպերում, արևմտահայության ոչ միայն քաղաքական, այլև սոցիալական, կենցաղային անազատությունների ու ապրելակերպի ազգագրական մանրամասների պատկերները ծրագրային-քաղաքական վեպերում, որոնցից «Կայծեր»-ին

1 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 11, Եր., 1991, էջ 17:

2 Նույն տեղում, էջ 15:

3 Նույն տեղում, հատ. 10, Եր., 1991, էջ 27-28:

4 Նույն տեղում, հատ. 9, Եր., 1987, էջ 174:

և այլն, որոնց հարցադրումներն արդեն իսկ կային նրա հողվածներում: Ազգային թշվառության պատկերների վրա բացատրվում է հայերի խեղճության պատճառը՝ քրիստոնեության անպայքարունակ քարոզը և օտարի՝ գրեթե հավերժական տիրակալությունը, որ մարմնավորվում է «Ջալալեդդին»-ում՝ Մարիատի հոր, «Խենթ»-ում՝ տանուտեր Խաչոյի և «Կայծեր»-ում՝ Ֆահրատի կերպարների մեջ: Եվ այն, որ այդ «ստրկությունը դարձել է ժողովրդի մեջ բնավորություն... Միթե՞ հեշտ է փոխել բնավորությունը»¹¹:

Բաֆֆու կերպարների խոսքի ու գործի մեջ ևս անընդհատ շեշտվում է ճանաչման հիմնավորությունը. Կարոյի և Ասլանի խմբում հայտնված Ֆահրատին նրա քեռին, որ մանր կրքերի կրող է, խորհուրդ է տալիս.

«- Հեռացիր այս մարդերից, եթե չես կամենում կորցնել քեզ:

- Ես ուզում եմ ավելի լավ ճանաչել նրանց»¹²:

Բաֆֆու մոտ հաճախ կյանքի այս կամ այն կողմի մասին ընդհանրացումն արվում է իբրև ճանապարհի թելադրած դիտարկում. «Բոլորովին մութ էր, երբ հասանք Այգեստան»¹³, հայի վիճակի տիպական հատկանիշների ակնարկ՝ «Այստեղ կառավարիչ չկա, այստեղ կա միայն կեղեքիչ»¹⁴, կամ՝ «Աղքատը հո աղքատ է, իսկ հարուստն էլ ստիպված է աղքատ ձևանալ... Տեսար՝ մի օր թուրքերը մի «շառ ու շուռ» հնարեցին ու ինչ որ ունի, ձեռքիցը խլեցին»¹⁵:

Անընդհատ հաջորդում են ճանապարհորդական բնույթի հիշատակումները. «Վերջապես հասանք Բաղեշ, որ այլ անունով կոչվում է Բիթլիս»¹⁶, կամ՝ «Ամբողջ գիշեր ճանապարհ գնալով՝ առավոտյան լույսի հետ բացվեցավ մեր առջև Մուշի գեղեցիկ դաշտը... Որքա՞ն բաներ է պատմել այդ դաշտի մասին Ասլանը»¹⁷: Այսպես, ճանաչողության ու ինքնաճանաչման երկար ճանապարհ անցնելով՝ Ասլանը ինքնագիտակցության եկող Ֆահրատին հիշեցնում է, որ իրենք տեսան հայրենիքի բնությունը, բերդեր ու ավերակներ, բնակավայրեր ու մարդիկ. «Դու անցար մեր հայրենիքի նշանավոր մասը: Դու քո աչքով տեսար և տեղի վրա ծանոթացար մեր ժողովրդի դրության հետ, նրա անցյալի ու ներկայի հետ: Հայրենագիտությունը գլխավոր ուսմունքն է այն անձանց համար, որոնք նվիրվում են ծառայելու հայրենիքին... Ես ձգեցի քո մեջ ապագա հառաջադիմության սերմերը միայն: Իսկ գիտության լույսը կծլեցնե, կաճեցնե և պտղաբեր կկացուցանե նրանց»¹⁸:

Եվ այսպես՝ **ճանապարհը** տեսողականորեն բացում է տվյալ ժամանակի հային ու Հայաստանը ճանաչելու հնարավորությունը և հիմնավոր դարձնելով ընդհանրացումները ազգային տեսակի խորքային հատկանիշների մասին՝ միշտ հարկ եղած դեպքում սկսելով պատմական հեռուներից: Մի կողմից ծանր ինքնախոստովանանքը, թե՛ «Հայը աշխատասեր է, այո՛, նորա խնայողությունը հասնում է մինչև ժլատության, նորա ջանքը հասնում է մինչև անձնավիրության, նա վաստակում է արծաթ՝ միայն արծաթ ունենալու համար: Նա դառնում է հարուստ, ուրեմն՝ հասավ յուր նպատակին... Նա դեպի բոլորը սառնասիրտ է: Ասել

11 Նույն տեղում, հատ. 5, էջ 433:

12 Նույն տեղում, էջ 549:

13 Նույն տեղում, հատ. 6, էր., 1986, էջ 7:

14 Նույն տեղում, էջ 15:

15 Նույն տեղում, էջ 36:

16 Նույն տեղում, էջ 360:

17 Նույն տեղում, էջ 373:

18 Նույն տեղում, էջ 411:

է, թե՛ նա ապրում է կատարյալ եսականության մեջ»¹⁹: Կամ՝ «Հայը յուր հանգստությունը և յուր բարօրությունը միշտ երևակայում է հայրենի երկրի սահմանի դրսում... Կարծես նորա բնիկ երկրի հորիզոնը յուր համար թունավորված լինի»²⁰: Իսկ մյուս կողմից՝ նույն հոգսը դրսևորվում է պատմական անցյալի և դրա այժմեականության որոնումների մեջ. «Դավիթ Բեկ»-ի գրության առիթով և տպագրության կեսին Բաֆֆին գրում է. «Ես ընդհատեցի «Դավիթ Բեկի» հրատարակության շարունակությունը «Մշակի» մեջ՝ դիտավորություն ունենալով անձամբ ճանապարհորդել Սյունյաց աշխարհում... Իմ ճանապարհորդության նպատակը ոչ միայն «Դավիթ Բեկը» կատարելագործելն է, այլ, որքան հնար է նյութեր հավաքել Դավիթ Բեկից հետո հայտնված մեղիքների կյանքից և գործունեությունից»²¹: Իսկ այդ ճանաչողության դրամատիկ խոստովանանքը Ստեփանոս Շահումյանի ընկալմամբ, հնչում է խիստ ձևակերպումով. «Հայ ժողովուրդը կատարյալ ոչխարային բնավորություն ունի. մեկը պետք է առջևից գնա, որ մյուսները հետևեն նրան: Բայց ո՞վ կարող է լինել այդ մեկը»²²:

Ճանապարհի այս գաղափարական նախահիմքի վրա Բաֆֆին առաջադրում է «դրսի» և «ներսի» տարածական-փիլիսոփայական գիտակարգի (կատեգորիայի) բարդ հարաբերությունները: «Ներսի» համընդհանուր խավարն ու անկումները, իրենց այլազան պատճառներով ու դրսևորումներով, անխուսափելի են դարձնում «դրսից» հայտնված **մեկի** անձնագոհ առաքելության անհրաժեշտությունը, ինչը ռոմանտիզմի պոետիկայի բուն արտահայտություններից է: Բաֆֆու գաղափարակիր հերոսները գալիս են «դրսից», իսկ **ճանապարհի փիլիսոփայությունը** ստեղծում է դրա տարածական իմաստավորումը, գուցե՛ն՝ պատրանքը: Այս իրավիճակը ակնառու է ոչ միայն քաղաքական վեպերում, այլև սոցիալական երկերում: «Ոսկի աքաղաղ»-ում Սիքայելը դուրս է գալիս Մասիսյանցի «ներքին» միջավայրից, որպեսզի բացատրելի լինի նրա արածը. «Վերադառնալով եվրոպական քաղաքներից՝ բոլորովին ուրիշ մարդ էր դարձել, կրթված, տաշված և կոկված, այժմ նրա ամեն մի վարմունքը, ամեն մի խոսքը հրավիրում էր իր վրա պատկառանք ու համակրություն»²³: Այս դեպքում միայն հասկանալի կդառնա Ստեփանի գնահատականը՝ նա դարձավ իրենց «քանդված տան» իսկական «ոսկի աքաղաղը»:

Նույն կերպ «Մինն այսպես, մյուսն այնպես» վեպի հերոս Ռուբեն Արուսյանը «վաճառականի գործերով քանիցս անգամ ուղևորվեցավ դեպի արտասահման, տեսավ Փարիզը, Մարսելը, եղավ Լոնդոնում, Մանչեստրում և ծանոթացավ զանազան եվրոպական առևտրական քաղաքների հետ»²⁴, որի արդյունքը եղավ Աղա-Պարոնովի խանութին կից բացած կրպակի ճակատի հանդուզն ցուցանակը՝ «Без обмана» («Առանց խաբեության»): Ասիական ու եվրոպական միջավայրերի պարզ հակադրությունը Բաֆֆու ազատամիտ պատկերացումների մեջ դառնում է «ներսի» և «դրսի» խորհրդակիրը, ուր Եվրոպան պահպանում է քաղաքակրթության չափանիշի պատրանքը: Արևմուտքից՝ Փարիզից է գալիս Դուդուկջյանը՝ «Խենթի» գաղափարակիր հերոսներից մեկը, ճանապարհը Ասլանին ու Կարո-

19 Նույն տեղում, հատ. 10, էջ 152-153:
 20 Նույն տեղում, էջ 333:
 21 Նույն տեղում, հատ. 11, էջ 36:
 22 Նույն տեղում, հատ. 7, Եր., 1985, էջ 12:
 23 Նույն տեղում, հատ. 3, Եր., 1984, էջ 319:
 24 Նույն տեղում, էջ 373:

յին հանելով «ներսի» միջավայրից՝ Հնդկաստանով հասցնում է Ամերիկա և «դրսից» նրանք գալիս են այդ նույն միջավայրը՝ հիմնավորապես պատրաստ ազատագրական մեծ առաքելությանը:

Բաֆֆու մոտ **ճանապարհը** ճանաչողությամբ՝ ինքնահաստունացման միջոց է, քանզի այդպես ինքնագիտակցության պիտի գա խեղճության միջավայրից ու դրա կրողը հանդիսացող հորից մերժված Սարհատը, ով հիմա «գալիս էր Վանից դեպի Ադրակ բերող ճանապարհով: Դուրս գալով Խոջաբի ձորից՝ նա արդեն հասել էր Չուխա Գադիկ կոչված լեռնային անցքը: (Նա) մենակ էր»²⁵ և գնում էր իր սիրած աղջկան փրկելու, բայց Ջալալեդդինի արշավանքների համազգային օրհասը նրան հասցնում է **բոլորի** ազատության համար հայրուկային կովի գիտակցության:

Ճանապարհը Ողական ամրոցից մինչև Արաքսի ափերը հաստատուն դրոշման է բերում ոչ միայն Սամվելին, ում մեջ հորն սպանելու «աղոտ միտքը» վերաճում է «վճռական նպատակի», այլև խաչագողային մութ խորշերի միջով Մուրադին Սալմաստից Սիբիր հասցնելով՝ դառնում է ինքնաճանաչման կտտանքի հուսալից վախճան, որը բերելու է ինքնաքննության համարձակություն և ետդարձի հնարավորություն:

Եթե Դավիթ Բեկը գալիս է «դրսից»՝ Վրաստանից, ազգափրկիչ առաքելությամբ, որի անձնագոն կայծը Ուչ-թափեի քառասուն հոգիանոց հերոսական կռիվն էր լինելու, ապա **ճանապարհի** այդ խորհրդին ենթակա չէ Պարույր Հայկազը, ում համար «դուրսը» այդպես էլ չի դառնում «ներսի» վերափոխիչ գործոն: Ընդ որում՝ «դուրսը» Բաֆֆու աշխարհայացքում չափտի ընկալվի որպես քաղաքական արևմտամետություն, որքան էլ Գրիգոր Արծրունու ազդեցությամբ դրա տարրերը լինեն, ասենք, «Կայծեր»-ի վերջում նշված՝ Վանի փաշայի փոխարեն եվրոպացի մահանգապետի փաստով. գրողի համար որոշողը միշտ մնում է սեփական զենքի ուժով ազատության ձեռքբերման հնարավորության վաստակումը:

Մեկ այլ պարագայում ազգային «սահմանափակությունից» իրեն դուրս դրած աշխարհաքաղաքացի ճարտասանը՝ Պրոերեսիտսը, ով հայրենիքի օգնության կանչը փոխարինում է կայսերը հղած խնդրանքով՝ «դյուրացնել աթենացոց մարմնական սնունդը»²⁶, չի ազդվում Մովսես Խորենացու բացատրությունից, թե դրսում «այլևս մնալ չեմ կարող... Հայրենիքից վատ լուրեր ստացա, շտապում եմ այնտեղ»²⁷, կամ այն հիշեցումից, որ Արևմուտք կրթության են եկել նաև Դավիթ Անհաղթը, Եզնիկ Կողբացին, Կորյունը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, ինքը՝ Զեյթողահայրը, բայց հիմա նրանք բոլորը «շտապում են գնալ: Նրանք տանում են իրանց հետ մի նոր զենք՝ Հայաստանը փրկելու, և դա է լուսավորությունը»²⁸: Սա պարզ է նույնքան, որքան այն, որ անհետ է մնալու Պարույր-Պրոերեսիտսի նմանների վախճանն ու գործը. իր վերոհիշյալ սերնդակիցների (կա 4-րդ և 5-րդ դարերի անաքրոնիզմ) ազգանվեր տառապանքի ու անմահության կողքին նա մեռավ փառքի մեջ ու հետո մոռացվեց ընդհանրապես, քանի որ «հայ մարդու

25 Նույն տեղում, հատ. 4, էջ 12: Պատահական չէ, որ Բաֆֆու մահվանից մեկ տարի անց՝ 1889-ին, այս նույն տեղում Չուխա-Կետուկում զոհվեցին հայ ազատամարտի առաջին նահատակները՝ Վարդան Գոլոշյանն ու Գովհաննես Ազրիպասյանը:

26 Նույն տեղում, հատ. 7, էջ 549:

27 Նույն տեղում, էջ 529:

28 Նույն տեղում, էջ 531:

սրտում մի փոքրիկ տեղ անգամ չգտավ»²⁹:

Այսպիսով, **Ճանապարհը** որպես ճանաչողության, «ներսի» և «դրսի» հարաբերության բարդ հանգամանքների կրող, յուրովի օգնում է բացահայտելու նաև ռոմանտիզմի հերոսի՝ մերժված ու անձնագրի անհատի գաղափարական ու հոգեբանական ինքնատիպությունները, դառնում է **Կերպարի** գեղարվեստական իրացման միջոցներից մեկը: «Ներսի» միջավայրում հստակ պատկերացնելով խեղճության ակունքներից մեկը, այն, որ մեզանում ծնունդից սկսած՝ երեխային վախի ու ծեծի մեջ են պահում, և «դաստիարակության այդ բթացնող սպանիչ եղանակն այն հետևանքն է ունենում, որ ոչ միայն խլում է մանուկից նրա ինքնությունը՝ ազատ զարգացումը և ոչ միայն բարոյապես մեղցնում է նրան, այլ նա իր ամբողջ կյանքում մնում է երկչոտ, թուլասիրտ, խոնարհվող գլուխը ծռող ամեն մի գործության առջև»³⁰ («Հայ երիտասարդությունը»), Բաֆֆին ազատ և ըմբոստ կերպարները բերում է «դրսից»՝ նրանցում մարմնավորելով և՛ աշխարհայացքի, և՛ բնավորության կայուն շերտեր: Դաստիարակության սկիզբը ընտանիքն է, ուստի Բաֆֆու կին հերոսները, որոնք մայրեր են կամ դառնալու են, հիմնականում ուժեղ բնավորություններ են: Շարունակությունը նոր դպրոցի ոչ սխոլաստիկ կրթադաստիարակչական հիմունքներն են, իսկ ամբողջացումը՝ կյանքի ճանաչողության իմաստուն դասերը: Բաֆֆին նկատում է, որ «մի ազգ երբեք չէ կարող կրթության կատարելագործությանը հասնել, քանի նորա մեջ չէ զարգացած ընթերցանության սերը»³¹, և տերթոդիկյան մերժելի դպրոցին հակադրում է ոչ միայն Կարոյի դպրոցը՝ լայն ու նեղ առումով, այլև իրական օրինակ է դիտում Խրիմյան Հայրիկին: Գրողի համար առանձնահատուկ իմաստ ունեն, որ իր ժողովրդանվեր գործունեության սկզբում «յուր երկու ընկերների հետ նա գնաց ճանապարհորդել Արարատը, Շիրակա նահանգը և Գողթանի գավառը, տեսավ Անին և Հայաստանի նշանավոր հիշատակարանները»³², իսկ կրոնավոր դարձավ, «որպեսզի այդ միջոցով կարողանա յուր գաղափարները տարածել ամբողջի մեջ... Սկսավ եկեղեցու բեմից քարոզել ժողովրդի առօրյա կյանքի՝ նրա պիտույքների մասին, հորդորել նորան դեպի ուսում, արհեստ և գիտություն»³³:

Միայն ուժեղ անհատը կարող է դուրս գալ նեղ անձնականից և, անկախ օտարման չափից, ընդունակ լինել անձնագրիության, որը պարտադիր չէ՝ հատուկ դաստիարակության արդյունք լինի: «Հարեն» վիպակի Ալմաստն ու Մեխակը փախչում են գերությունից ոչ թե իրենց աղարտված սիրո փշրանքներով մնացած օրերն անցկացնելու, այլ կռվելու ուրիշների սիրո և երջանկության համար: «Ջալալեդդին»-ի Սարհատը սկսեց մշուշված զգալ միայն սիրած էակին փրկելու ձգտումը, իսկ ելքի գիտակցությունը կայունացրեց Դալի-Բաբայի (Գիժ տերտերի) դաժան ճառը, որով նա մեղադրում էր նախնիներին, ովքեր բերդեր ու ամրոցներ կառուցելու փոխարեն, զենքի հետ մտերմանալուն հակառակ, «լցրիք մեր գլուխը ունայն, վերացական ցնորքներով... Դուք ավելի պնդացրիք մեր ստրկության շղթաները»³⁴:

Կյանքի պայմաններն ինքնին ուժեղ ու ճկուն էին դարձրել «Խենթ»-ի

29 Նույն տեղում, էջ 551:

30 Նույն տեղում, հատ. 11, էջ 201:

31 Նույն տեղում, հատ. 10, էջ 157:

32 Նույն տեղում, էջ 174:

33 Նույն տեղում, էջ 175-176:

34 Նույն տեղում, հատ. 4, էջ 53:

Վարդանին, մաքախույսի զբաղմունքը ստիպել էր **շրջել** Հայաստանի երկու հատվածներում էլ, ճանաչել երկիրն ու նրա մարդուն, կարողանալ խուսափել ցանկացած բարդ իրավիճակից, մինչև որ Դուդուկյանի կամ Լևոն Սալմանի հետ հանդիպումը հնարավորություն ընձեռեր նրա ուժը գիտակցորեն ճիշտ ուղղորդելու դեպի ժողովրդի փրկությունը: Իսկ առայժմ՝ պաշարված Բայազետից խենթի երգ ու պարով, «Ալաշկերտի կողմերը տանող ճանապարհով միայնակ գնում էր»³⁵ նա: Այս երիտասարդը ուներ իր «պարապմունքին հարմար բոլոր պայմանները՝ արիություն, ճարակություն և սատանայական խելք»³⁶, ահա թե ինչու «նա ճանաչված էր մականունովս «խենթ»»: նա շատ կարդացել էր, բավականին ճանաչում էր կյանքը, կեղծել չգիտեր, մինչև անգամ չէր թաքցնում իր սեփական սխալները»³⁷: Խենթության առօրյա-կենցաղային շերտերի մեջ գաղափարական ընդհանրացումը հաստատում է գաղափարակիր հերոսի ռոմանտիկական բովանդակությունն ընդհանրապես, և պատահական չէ Վարդանի արձագանքը Դուդուկյանին արված անմիջական բնութագրին: Լևոնի «եվրոպական» ճառի վրա «գյուղացիները ծիծաղեցին, հռչակեցին և ոչինչ չպատասխանեցին: Մեկը նրանցից ասաց՝ այդ մարդը խենթ է:

- Փա՛ռք Աստուծո, խենթը մենակ ես չեմ եղել,- ասաց Վարդանը ծիծաղելով»³⁸:

Խենթության ամբողջ խորհրդավորությունն է պահպանվում նաև Կարոյի, Ասլանի և նրանց խմբի բոլոր անդամների գործունեության մեջ: Պատահական չէ, որ «ներքին» տարածքի խեղճության կրող Ֆահրատը (ոմ պիտի ազատության գիտակցության բերեն նույն խենթերը) դեռևս անընդհատ պիտի մտահոգվի. «Կարոյի իսկական նպատակը դարձյալ մնում էր ինձ համար մթության մեջ»³⁹, որից և՛ բնական գնահատականը. «Կարոյի և նրա կուսակիցների նպատակը թվում էր ինձ ոչ միայն անգործադրելի, այլ որպես ցնորք»⁴⁰: Էթիկական այդ սահմանների մեջ Կարոն հայտնվում է դեռ մանկուց, և նրա տեսակը կրկին խենթության յուրովի դրսևորում է. «Թողնելով դպրոցը՝ այնուհետև Կարոն վարում էր լի փորձանքներով թափառական կյանք: Շատերը նրան համարում էին ցնորված»⁴¹: Մուրադին հանգամանքները նույն վերջնադրյունքին են հասցնելու՝ իսկական քավարան անցկացնելով, այսինքն՝ նրա ուժը, ըմբոստությունը, համարձակությունը (խենթության այստեղային հայտանիշները) ազգօգուտ որակ են դառնալու խաչագողության **նուլիներով անցնելուց** հետո. «Տասնյոթ տարեկան էի ես, երբ ոտքս դուրս դրեցի հայրենական երկրից: Այն օրերից անցել էր յոթ տարի ևս, որ ես թափառում էի օտարության մեջ... Մի անգամ գոնե չգարթեց իմ մեջ ինքնաքննության միտքը»⁴²: Մի դեպքում ժողովրդին պատած խեղճության թմբիրն է միջավայրը, մյուս դեպքում՝ հանցանքի ներարկած բթությունը: Եվ դրանցից դուրս գալու ելքը ինքնաքննությամբ ինքնաճանաչման հասնելն է իր իսկ վիպասանի առաջադրած ուղիներով:

Ճանապարհի տրամաբանությամբ ներկայացվող «ներսի» և «դրսի» **տարածական** կարգերը ստանում են նաև **ժամանակային** յուրօրինակ դրսևորում՝ **ներ-**

35 Նույն տեղում, էջ 16:

36 Նույն տեղում, էջ 223:

37 Նույն տեղում, էջ 223:

38 Նույն տեղում, էջ 249:

39 Նույն տեղում, հատ. 5, էջ 497:

40 Նույն տեղում, էջ 432:

41 Նույն տեղում, էջ 385:

42 Նույն տեղում, էջ 100:

կայի և անցյալի նույնաբնույթ հարաբերություններով. ներկան հատկանշվում է ընդարմացման նույն ճապաղով, անցյալը, իր դրամատիկ էջերով հանդերձ, ընկալվում է նաև բարձր հերոսականությամբ, որի արդիական հնչեղությունը ռոմանտիկ Բաֆֆու համար ունի ուղղակի գոյաձևային արժեք:

Պատմությանը գրողն անդրադառնում է ոչ միայն պատմագեղարվեստական երկերում կամ գիտական ուսումնասիրություններում, այլև ժամանակակից կյանքը պատկերող գործերում: Այլ խոսքով՝ պատմությունը նրա պատկերած դեպքերի ու դեմքերի մշտական ուղեկիցն է: Այսպես, «Տարոնի և Վասպուրականի անցյալ և արդի վիճակը» (1876 թ.) խոսում վերնագրով հորվածում նա գրում է. «Հայոց-ձորով անցնելու միջոցին հայը միշտ հիշում էր յուր Նահապետի՝ Հայկ դյուցազնի՝ այն մեծ հսկայի կռիվը Նեբրովքի հետ: Նա ցույց էր տալիս յուր զավակներին Նեմրութա (Նեբրովքի) սարը, ուր մեր նախապապը վեր հանեց տիտանների որդվո դիակը»⁴³: Այսպես ազգային հոգսի մեջ միշտ ստվերանում են անցյալի ու ներկայի սահմանները, պատմությունը խոսում է նշանավոր վայրերով, այսօրվա մարդու բերանով: Իր «Մուրբ ոսկերք» քանաստեղծության տողատակին, օրինակ, Բաֆֆին նշում է. «Այս երգը գրելուն առիթ է տվել մի վավանդություն, որ 1856 թվին, **անցնելով** Ավարայրի դաշտից, լսեցի մի շինականից»⁴⁴:

«Կայծեր»-ի սյուժետային հենքը կազմող **ճանապարհորդությունը** հայի ու Հայաստանի ճանաչողության մեջ միշտ հիմնավորապես ներառում է նաև պատմությունը: Բաֆֆին անցյալի դասերի կարևորությունը ընդգծում է՝ ծաղրելով դրանք չընկալողների նեղմտությունը: Ահա մի դրվագ Վանի Սիմոն պատվելիի դպրոցում.

«-Հայոց պատմություն սովորո՞ւմ են,- հարցրեց Ասլանը:

-Ի՞նչ պետք է հայոց պատմությունը,- պատասխանեց պատվելին իր սովորական ժպիտով,- հայոց թագավորները բոլորն էլ կռապաշտ էին»⁴⁵:

Նման ակնառու փաստերը առավել ևս պիտի ստիպեին տեսցնել ու բացատրել անցյալը, ինչը բարեխիղճ պարտավորությամբ անում է Ասլանը՝ Ֆահրատի ինքնագիտակցության ձևավորման մտահոգությամբ: Վիպական սյուժեն առատ է այդպիսի «ընդմիջարկություններով». «Ճանապարհին Ասլանը մի քանի հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդեց Կոուց անապատի անցյալի մասին»⁴⁶: Կամ «Արտամետը համարյա մի դուռն է, որտեղից պետք է մտնել Հայոց ձորը՝ մեր Հայկ նահապետի սխրագործության վայրը... Մեր նախնիքը ծույլ մարդիկ չեն եղել,- ասաց Ասլանը»⁴⁷: Կամ էլ՝ **անցնում են** Ռշտունիքով, և միայն անունները վեհացնում են տարածքի հերոսականությունը. «Այստեղից էր Բարզափրան սպարապետը... Այստեղից էր Թեոդորոս Ռշտունին՝ յոթներորդ դարու հերոսը: Այստեղից էր հիշյալ Թեոդորոս իշխանի որդի Վարդ Պատրիկը՝ հունաց ռիսերին թշնամին... Գագիկ Արծրունին ավելի գեղեցկացրեց Ոստանը»⁴⁸ և այլն:

Անգամ պատմական թեմայի մեջ պատմական հերոսները պատեհ առիթ եղած դեպքում չեն շրջանցում շատ կամ քիչ հեռավոր անցյալի նշանավոր հերոսներին, քանի որ ժամանակների հարաբերականության մեջ, իսկապես,

43 Նույն տեղում, հատ. 10, էջ 269:
44 Նույն տեղում, հատ. 1, էր., 1983, էջ 41:
45 Նույն տեղում, հատ. 6, էջ 43:
46 Նույն տեղում, էջ 131:
47 Նույն տեղում, էջ 244, 253:
48 Նույն տեղում, էջ 276-277:

այսօրը վաղվա երեկն է, և ոչինչ չպետք է կորչի, երբ նորը լավ մոռացված հինն է, իսկ միշտ արդիական ուժ ունեցող՝ Խորենացու երեք կատարելատիպ հերոսները (Հայկ-Արամ-Տիգրան) օրինակ են մնում, ասենք՝ Դավիթ Բեկի համար ևս. «Մենք ունեցել ենք Հայկ, որ տիտանների հետ էր պատերազմում: Մենք ունեցել ենք Արամ, որ սպանեց ասորոց արևի որդուն: Մենք ունեցել ենք Տիգրան, որ ջնջեց վիշապների ցեղը»⁴⁹: Անցյալի հպարտ վերնուշը ազգային սնապարծություն չէ, այլ խեղճության թանձր մթնոլորտից դուրս գալու ճիգ, Դավիթ Բեկի ու մանավանդ՝ Սամվելի աներևակայելի անձնագիտությամբ դաս տալու նպատակի կողքին օտարի լծից ազատվելու, ներքին անմիաբանության ճաքերը ծածկելու դժվարին ծրագրի իրագործում:

«Սամվել» վեպի սյուժետային հիմքը ևս ճանապարհին է՝ սկսած «Երկու սուրհանդակի ուղուց» մինչև Ռդական և այնտեղից Իշխանաց կղզի ու կրկին Ռդական, որի ընդգրկումն խորհուրդը կա վերնագրերում ևս՝ «Մեկը-արևմուտքում, մյուսը-արևելքում», «Ճանապարհները բաժանվում են», որտեղ երկուստեք ցուցադրվում է մորթվող երկրի ողբերգությունը. «Մի շաբաթ առաջ երկու եղբոր որդիներ դուրս եկան Ռդական ամրոցից... Երկուսի ճանապարհները բաժանվեցան: Առաջինը (Սամվելը-Վ.Ս.) գնում էր Վանա ծովակի հարավ-արևելյան եզերքով: Իսկ երկրորդը (Մուշեղը-Վ.Ս.) գնում էր նույն ծովակի արևմտյան եզերքով: Նրանք գնում էին վտանգների և սարսափների միջով»⁵⁰: Մուշեղը Շահապիվանի հաղթանակի և Արտագերսի պաշարման փորձություններով պիտի գնար և Արևմուտքից պետականության նոր կրողին բերեր, քանի որ գլխատված երկրի կաթողիկոսը աքսորված էր, թագավորը՝ բանտարգելված, սպարապետը՝ մորթազերծ արված, և հույսը մնում էր Բյուզանդիայից Պապ թագաժառանգի վերադարձը:

Իսկ Սամվելի **ճանապարհի** կտտանքը պիտի համոզիչ դարձներ ծնողասպանության մղձավանջը, և այդտեղ կարևոր հոգեբանական ազդակ էր լինելու տեսածի մասին կրկնվող հարցերի ծանր պատասխանը.

«- Ո՞վ ոչնչացրեց այդ բոլորը:

- Քո հայրը, տեր իմ:

- Իմ հա՞յրը...- գոչեց որդին, և կարծես կայծակով շանթեցին նրա ճակատը»⁵¹:

Վանի բերդի պարիսպներից կախված է Համազասպուհու՝ Աշխենի մոր մերկ մարմինը.

«- Ո՞վ կախաղան հանեց:

- Վահան Մամիկոնյանը:

- Կայե՞ն...- բացականչեց խեղճ երիտասարդը՝ աչքերը բռնելով: - Նա սպանեց եղբորը, իսկ դու՝ քո քրոջը»⁵²:

Անձնագիտության այս **ճանապարհների** ուղղակի հակադրությունն է արտաքինով Սամվելին նման քեռու՝ Մերուժան Արծրունու գլխակորույս փախուստը Հաղամակերտից՝ իր հովիվների վրանները, կործանվող Արտագերսից՝ Նախճավանի պատերազմը, երբ տան դռներն են փակում հարազատները, նրա դեմ գորք է հանում մայրը, և սա **փախուստ** է ինքնամերժման ու մենակության սառնությունից, որ արդեն իսկ դավաճանի էությունն է. «Մերուժանը խելագարի նման չգիտեր՝ որ

49 Նույն տեղում, հատ. 7, էջ 263:

50 Նույն տեղում, հատ. 8, եր., 1986, էջ 225:

51 Նույն տեղում, էջ 231:

52 Նույն տեղում, էջ 271:

կողմը գնալ: Նրա ականջներին զարկում էին բոթաբեր աղաղակները»⁵³:

Ճանապարհի կարևորագույն խորհուրդներից մեկը ներկայանում է որպես գուտ գեղարվեստական հնարանք, որը ապահովում է դիպաշարի ներքին լարվածությունը, իր մեջ առնում ընթերցողի զգայական-բանական էությունը: Դա Բաֆֆու համար կարևոր էր այնքանով, որ նա պիտի խեղճության մեջ տապակվող հային ինքնաճանաչման և ազատության գիտակցության բերեր՝ վստահ լինելով, որ իսկպես, մի լավ վեպ կարող է մի ազգ փրկել: Այդ գեղարվեստական հնարանքը, որի նկատմամբ միշտ անտարբեր չէ միջին ընթերցողը, արկածայնությունն է. **Ճանապարհը** չի կարող չզուգակցվել անսպասելի անցումներով, խորհրդավոր հանդիպումներով, վտանգավոր միջադեպերով, որոնք ինքնին կոմպոզիցիոն լարվածության միջոցներ են: Ե՛վ բնապատկերն ու տեղանքի նկարագրությունը, և՛ իրավիճակային ուղղակի պատումները, և՛ կերպարի բնավորության շերտերը անընդհատ պահում են իրենց մեջ խորհրդավորության և անսպասելիության ենթախորքային իմաստներ: Ահա մի հատված «Հարեմ» վիպակից. «Մթին գիշեր էր: Կայծակը փայլատակում էր: Որոտը սարսափելի կերպով թնդեցնում էր սարերը, և երկինքը անձրևում էր հեղեղի պես... Մի ձորի մեջ, մի ահագին այր (մաղարա) յուր կամարների տակ ընդունել էր բոլորովին այլ տեսակ հյուրեր: Դրանք ավազակներ էին՝ թվով մինչև քսան հոգի»⁵⁴: Ալմաստի և Մեխակի խումբը:

Եթե Բաֆֆու առաջին վեպում՝ «Սարքի»-ում (որի նախնական տարբերակն ուներ «Խլվիկ» վերնագիրը), դե Խլվիկի կերպարը, իր արևելյան ամբողջ հեքիաթայնությամբ, իջեցնում էր գործի գեղարվեստական հնչեղությունը նրանով, որ կասեցնում էր դեպքերի ներքին լարվածությունը՝ հերոսներին դժվար իրավիճակներից փրկելու ամենակարողությամբ, ապա հետագա գործերում՝ սկսած «Խաչագողի հիշատակարանից», արկածը Բաֆֆու վեպերի գեղարվեստականության կարևոր որոշիչներից է, որ ներկայանում է որպես **Ճանապարհի բաղադրույթ**: Նույնիսկ «Խենթ»-ում, որն ունի «Արկածներ վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից» ենթավերնագիրը, և որի կառուցվածքը այլ գաղափարական նկատառումների արդյունք է, միևնույն է՝ նույն խորհրդավորությունը կա ոչ միայն Վարդանի գործի մեջ, այլ ուրիշ իրավիճակներում ևս: Այսպես, «Պարոն Սալմանի» Բագրևանդ գավառում հայտնվելուց դեռ մի ամիս առաջ արգրումցի հաջի Միսաք անունով ջորեպանը բռնավորեց իր քարավանը և ճանապարհ ընկավ»⁵⁵, իսկ նրա քարավանում էր իրեն Մելիք-Մանուր անվանող մի վաճառական, ով շատ լեզուներ գիտեր, նաև զենքի վաճառքով էր զբաղվում, բայց **ճանապարհի կեսին** անհայտացավ, և Սալման-Դուրդուկյանը բացատրեց. «Նրա արկղը, սիրելիս, ձեռնածուների արկղիկի նման երկու հատակ ունի... Ստորին հատակի մեջ գտնվում են այնպիսի մթերքներ, որոնց սպառելու այժմ ամենահարմար ժամանակն է»⁵⁶: Խորհրդավորությունը կարևոր տեղ ունի «Դավիթ Բեկ» վեպում ևս, եթե հիշենք թեկուզ Ստ. Շահումյանի կողմից կեղծ կնիքներ պատրաստել տալու ընթացքը, Սյուրիին ու նրա դայակ Ահմադին, վրաց միջավայրը և այլն:

Բայց որպես **ճանապարհի** կառուցվածքային բաղադրամաս՝ արկածը «Խաչագողի հիշատակարան»-ից հետո որոշիչ է դառնում «Կայծեր»-ում և

53 Նույն տեղում, էջ 487:

54 Նույն տեղում, հատ. 2, եր., 1983, էջ 422:

55 Նույն տեղում, հատ. 4, էջ 269:

56 Նույն տեղում, էջ 281:

«Սամվել» պատմավեպում: Առաջինում դրա արտահայտությունն ընդգծվում է հերոսների ամբողջ ճակատագրով՝ որսորդ Ավոյի կերպարում, Հյուբբիի ու Մուսանի խորհրդավոր հայտնություն-անհայտացումների մեջ, «դյութական գավազանի» լրաբերական առկայությամբ, Քավոր Պետրոսի դերվիշային գործով, այս կամ այն առիթով հիշվող գրույցներով և այլն: Անգամ բառը դառնում է լարվածության կրողը և՛ պատկերներում, և՛ վերնագրերում՝ «Հին մեղքը», «Ջենքեր», «Մթին գաղտնիք», «Վուկը», «Որսորդի տնակը», «Միրահարի գերեզմանը», «Երկու որս միասին», «Մըհեի արշավանքը», «Խորհրդավոր արեղան», «Դիմակը պատռվում է», «Գիժ տերտերը և բժիշկը», «Մատնություն» և այլն: Սրանց մեջ ամեն վիպական դրվագ ներքին լարվածության մեծ լիցք ունի, ինչպես՝ «Իմ ականջին զարկեց բուի ձայնը... Ես քարը նետեցի ուղիղ այն կողմը, որտեղից լսելի եղավ նրա ձայնը: Բարձրացավ մի ճիչ, որ նման էր աղամորդու հառաչանքի: Ես սուկացի: Փլատակների մեջ կծկվել էր մի պառավ կին՝ փաթաթված հին, մուգ կապտագույն սփածանեղիքի մեջ»⁵⁷, և հետո՝ այդ կնոջ մոխրացող հուշերի կցկտուր պատառիկները, որ Կարոյի ու նրա ընտանիքի անցյալի մասին լարվածության պայթյուններ են. «Կարոն բոլորը գիտե: Երբ Դիմբուլի խանը կողոպտեց, կոտորեց մեր ցեղը, Մուսանը կապեց իր քամակին Կարոյի երեխան և մենակ անցավ Հերաթի անապատներից...»⁵⁸:

Հաճախ **արկածի** լիցքը խտանում է բառերի տպավորչականության մեջ. «Ինձ թվում էր, թե ես ընկած եմ մի կախարդված ամրոցի ավերակների մեջ, թե մի դյութական ձեռք ինձ բերեց դիվաբնակներ, թե Կարոն, Ասլանը, Սագոն, այդ բոլորը առաչոք և խաբեական պատկերներ էին»⁵⁹:

«Սամվել» վեպում, ուր պատմական եղելությունները, հերոսներն ու նրանց գործերը անընդհատ պահպանում են անապատելիության լարումը, որևէ մեծ կամ փոքր դրվագում արկածայինը ստանում է ուղղակի արտահայտություն, բայց միշտ մնում բնական ու ինքնաբերական և ոչ թե դառնում պարտադրված էֆեկտի ներմուծում. «Այդ խառն, աղմկալի միջոցում Սամվելի ասպախումբը անցնում էր Տարոնից դեպի Ռշտունիք տանող ճանապարհով»⁶⁰: Սամվելին զարմացնում էր մարդու բացարձակ բացակայությունը այդ ամբողջ տարածքում, մինչև որ նրան բացատրում են. «Կամենու՞մ ես մարդ տեսնել... Բավական է վռչիկների (ռշտունցիների-Վ.Ս.) եղանակով մի անգամ աղաղակել՝ «հա՛յ-հո՛յ», և կտեսնես, որ քո ձայնը կրկնվեցավ հազարավոր բերաններում և անցավ հեռու և հեռու, մինչև անտառի խորքերը: Այդ ժամանակ գետնի տակից, ժայռերի խոռոչներից, մացառների միջից դուրս կհոսե վայրենի բազմությունը»⁶¹:

Այսպիսով՝ իր ազգի տվյալ ժամանակի վիճակի ու հոգսի պարտադրանքը և այն հաղթահարելու, ինքնաճանաչում ու ազատություն ուսուցանելու խնդիրը գերազույց նպատակ դարձրած վիպասանը, ով կարող էր անգամ կիսատ թողնել ընթերցողի կողմից միշտ սպասված որևէ վեպ և սկսել նորը, եթե օրվա խնդիրը առաջադրում էր այդ նոր վեպում արժարժված գաղափարների անհրաժեշտություն, ով հային ներկայացրեց իր երկիրը անցյալի ու ներկայի բոլոր մանրամասներով՝ վստահ լինելով, որ միայն սթափ, բայց ոչ ինքնախաբեա-

57 Նույն տեղում, հատ. 5, էջ 398:

58 Նույն տեղում, էջ 399:

59 Նույն տեղում, էջ 395:

60 Նույն տեղում, հատ. 8, էջ 226:

61 Նույն տեղում, էջ 228:

կան «հայրենագիտությունը» կարող է դառնալ փրկության առիավատչյա, ճիշտ էր ընտրել այդ ամենն իրագործելու և զանգվածային ընթերցող ունենալու ուղին՝ **ճանապարհը** իր բազմապիսի խորհուրդների արդյունավետ ամբողջականությամբ:

Ճանապարհի յուրաքանչյուր խորհուրդ այս գաղափարական ու գեղարվեստական ծրագրի ուրույն ընդգրկումն ուներ: Այն **ճանաչման** (հայրենագիտության) և **ինքնաճանաչողության** արդյունավետ գործոն էր, որով ազգը պետք է ինքնախաբեության անշարժությունից անցներ առաջընթացի եռանդ ապահովող կենսաձևին:

Ճանապարհը հիմք էր տալիս նախանշելու ռոմանտիզմի պոետիկային բնորոշ՝ «ներսի» և «դրսի» հարաբերությունների տարածական շառավիղներն ու փիլիսոփայական շերտերը, երբ «ներսի» խեղճության մթնոլորտը պիտի հաղթահարվեր «դրսից» եկած գաղափարակիր անհատի անձնագոհությամբ՝ այդ կերպ բացելով նաև կերպարի հոգեբանական բնութագիրը: Ժամանակային առումով այդ հարաբերությունը դառնում էր դրամատիկ ներկայի և հերոսական անցյալի հակադրության արդիական գործոն: Իսկ վերջում՝ **ճանապարհի** կարևոր խորհուրդներից մեկը արկածի ինքնաբուխ ներառումն է, որի գեղարվեստական նպատակադրումը լայն ընթերցողական լսարան ունենալն ու նրա գաղափարական դաստիարակությունն է:

Այդ կերպ Բաֆֆին՝ ինքը, դարձավ ազգի դժվարին **ճանապարհի հավերժական ուղեկիցը:**

THE SYMBOL OF ROAD IN THE PROSE OF RAFFI

On the 175-th Anniversary of the Great Novelist

Vazgen H. Safaryan